

קובל ערב הכיבוש הגרמני

העיר קובל בווילניה, שמנתה לפני המלחמה 18 אלף תושבים, גדלה כמעט פי-שניים אחר פרוץ המלחמה בשנת 1939. לכאן נתגלגלו רבבות של פליטים מפולין, המלה „בן-קץ“ (מחוסרי-בית) היתה בלתי-ירודה, ובתחילה בלתי-מובנת על-ידי האזרח הפולני. תוך זמן קצר היתה למלה-נרדפת וסמל לאדם שאין לו דואג והמחוסר צל-קורה. כבר בדצמבר 1939 אפשר היה לראות אנשים לנים בבתים הנתיבות, בצריפים נטושים, ולעתים קרובות, בחדרי-המדרגות של בתים גדולים יותר. האוכלוסיה המקומית לא גילתה רוחב-לב לאותם אביונים. יהודים ופולנים סבלו אולי באותה מידה. המלה „בן-קץ“ קיבלה משמעות של חשתיכות ברורה ומפורשת. לא היו אומרים נתפס גנב אלא — בן-קץ. עד כדי כך קהו רגשות התושבים המקומיים, שאם אירע מקרה-מוות של פליט, דובר שמת בן-קץ ולא כך-אדם מווארשה או מקראקוב. הדבר כבר קיבל קביעתו כך, שאפילו פליטים שמבחינה חומרית הצליחו להגיע לרמת התנאים ורמת-החיים של המקומיים, גם הם כבר הוחתמו בציון הכללי „מחוסרי-בית“. בו בזמן הוקם והתארגן בקובל בית פוליטי בשביל הפליטים הקומוניסטיים מפולין. בבית זה התגורר גם האזרח ב.ב., ראשה העתידי של מדינת פולין האחר-מלחמתית. עד היום לא יעלה בדי איש להבין מדוע האיש הזה, באופן מוחלט שום דבר לא עשה להקלת גורלם של האוכלוסים המרובים כל כך. רבים מחבריו הנותרים התנהגו באותו האופן. בחדשי החורף של 1940, מחלות שונות, ובמיוחד טיפוס, פגעו באזרח טראגני במחוסרי-הבית המיסכנים. כשטיפוס הבהרות חדל להבחין בחלוקת האנשים לסוגים שונים, הבינו השלטונות הסובייטיים לבסוף שצריך לדאוג גם למחוסרי-הבית.

במשך זמן קצר עלת ביד הרשות הרפואית להשתלט על המצב וכן למנוע התפרצותה של מגיפת איזמה. ד"ר וידרא, בהרצאתו הפומבית שאורגנה בבית הספר היהודי, קרא לציבור היהודי להושיט עזרה ללא הבדל לכל מחוסרי-הבית. הציבור היהודי בקובל, במאבק להצלת הפליטים, „עמד על הגובה“ במילוי המשימה, והד"ר וידרא, על מעשהו המוסרי הנעלה, צויין לשבח על-ידי הרשויות המקומיות של העיר.

המונים גדולים של פליטים מחוסרי-בית שוכנו בקובל, וכן ביישובים ובעיירות סמוכות, כגון: לובז'מל, מאצ'וב, טוויטק, הלובי, רונישצ'ה וכו'. בקרב ההמון הזה היו אנשים גלמודים, חצי-משפחה שמחציתה השנייה נשארה בפולין, וסאלה שבעת הבריחה השאירו את יקיריהם בדרכים, בשדות, וביערות ובמקומות נשמים —

לעד. חורף 1940 היה בשבילם טראגי ביותר. הבריחה מחלקי פולין השונים לכיוון הגבולות המזרחיים החלה בימים הראשונים של ספטמבר. חודש זה היה יוצא מן הכלל באה, כמוהו לא זכרו זה שנים רבות, ועל נושא זה דובר בכלי-מקום ש"הולך לר" לאדולף. אבל הלילות היו קרים, ובאוקטובר הטמפרטורה ירדה והגשמים עשו שמות בקרב הפליטים מחוסרי-הבית והרעבים. למרבה הרעה בוטל בימים הראשונים של ינואר 1940 עליידי השלטונות הסובייטיים המטבע הפולני. כמצב שנוצר נשארו בלי כל אמצעים כולם בלי יוצא מן הכלל, ואפילו אלה שרק אתמול קיבלו את "משכורתם" בזהובים פולניים. אף עט, וכך גם אני, לא יצליח לחאר את גודל האסון ומולם תביש של אותם אנשים אומללים.

אך מקרה אחד בכלי-זאת נשאר ויישאר בזכרוני עד לנשימת האחרונה.

שתי נשים מלובלין, פולניה אם לשני ילדים, ויהודיה אם לשלושה ילדים, בעת הפצצת העיר באמצע ספטמבר, ברחו עם הילדים ליער, והחליטו לא לשוב עוד עם הילדים ללובלין. לאחר תלאות של לילה שלם ביער, עם בוקר, נהגו מאדיכותם ומעזרתם של אנשי-צבא עוברים ברכב, שהובילו אותן ישר לקובל. שבועות אחדים עשו הנשים הסובלות עם הילדים המיוגעים מאמצים לחזור ללובלין, אבל משני צידי הבוג שמרו היטב על הגבול החדש, שזה עתה קם. לא ידוע כיצד קרה הדבר, אך עובדה שבימי הקרה של ינואר 1940, נשים אלה עם ילדיהן הפעוטים, "השתכנו" בפרוודור הכנסית בקובל ברחוב הרכבת. בוקר אחד כשהנשים התעוררו מהקור מצאו את כל הילדים בלי סימן של חיים. הם קפאו... האם היהודיה יצאה מרעתה, ואת האם הפולניה מצאו כעבור ימים אחדים דרוסה עליידי הרכבת לא הרחק מתחנת יגודין. היא התאבדה. אפיזודה אחת, "לא-גדולה" בריחתה הנדולה ההיסטורית-גרמנית.

הגעתי לקובל לא כמחוסרי-בית. עברתי את כל פעולות המלחמה, החל ממודלין וגמור בהגנה על וארשה. רעייתי, שנשארה בצד השני של נהר הבוג, ציפתה ממני לעזרה ולהגנה. במחצית דצמבר 1939 פניתי אל הגורמים הסובייטיים המתאימים בבקשה שיעזרו לי במצבי. מצאתי הבנה, וזה בראש וראשונה חדות לליסודי הרוסית שלי מלפני ימים רבים. אמנם נכון שכיתי רגלי למשרדים שונים בקובל, לצק וולדווימידי-וולנסקי, אבל לבסוף קיבלתי רשיון-סעבר לגבול בצירוף הוראה שמפקד משמר-הגבול יעזור לי בהעברת אשתי אל הצד הסובייטי. ביום 17.12.1939, לאחר קשיים מרובים, הגעתי אל הכפר וילצי פשוט (ברוסית: וילצי פרוז), אל מפקד משמר-הגבול. הלה לאחר שלמד את העניין מן המיסמך של השלטונות המוסמכים, נתחייב ואמר בצורה די סארקאסטית: "להם שם נדמה שהגבול הוא בית-מלון, ומה שלא יהיה — פה ישנם גרמנים. ארגן לך בעצמך את זה! אני איני יודע כלום".

עמדתי המום ולא הבנתי דבר. איך זה? הוראה ברורה בדבר עזרה בשבילי, והנה: ארגן לך לבד מעבר-גבול בלתי חוקי! לא עמד לרשותי זמן לא למחשבה ולא לבחירה. צריך לפעול פה כמו במלחמה. לא מומן וחייתי בשדות-קרב. אני חייב לזכות גם במלחמת-הגבול הזאת עם הגרמנים וללא תנאי. המפקד הזמין אותי אליו ללינה. בעת ארוחת-הערב נמס הקרה, והבטיח לי חגיגת שיעזור לי בענייני.

קובל ערב הכיבוש הגרמני

בקרב החומר האנושי, הרוסי הוא האנושי ביותר. אינני נוקט לשון של פוליטיקה או של משטר. אני קובע, עוד מילדותי, שהרוסים הם פרח האנושות. במהלך השיחה לימד אותי המפקד מבחינת מקצועית איך צריך לחצות את הנהר וכיצד להרדים את ערנות משמרת הגבול הגרמני. על־אף עצותיו רבות־הערך החלטתי מייד לפעול לפי תכנית משלי, בהסתמך על נסיוני הרב מן השחייה הממושכת על הבוג.

ליל הקרה הרצמברית השני עבר עלי ללא שינה במרחק של כמה עשרות מטרים מ...חיליו של היטלר, מוכן לביצוע משימתי החשובה. אך האיר השחר, קמתי על רגלי, יצאתי מן הבית ופניתי ישר אל חוף הבוג. מעניין, שלכל אורך הקו של וילצי שְׁשׁוּזוּ ידע כבר משמרת הגבול שעל קרה הגבול ייראה אדם במעיל נהגים ואין לעצור אותו. בהליכה לאורך החוף נתקלתי בשומרים סובייטיים, כשכבד הנגדי של הבוג מצויים הגרמנים. הגרמנים בירכו אותי במועליד וצרחו: „הייל היטלר!“ עשיתי עצמי כלא מבין והם, כנראה משמחה, צרחו עוד יותר, לא הקדשתי להם תשומת־לב אפילו כהוא־זה. הסתובבתי שם בלא הקוה כמה ימים וכמה ערבים. המפקד צחק לא־הצלחתי ויעץ לי להתחתן פעם שנייה. בעקשנות מפליאה לא נטשתי את התקווה, ויותר ויותר שיכנעתי את עצמי שהמיבצע שנתחלתי בו, בלי ספק יוכתר בתצלחת. במקום מסוים בעבר השני של הנהר עמד בית. עם הנקודה הזאת החלטתי ליצור מגע. האסטרטגיה שלי הוכיחה את עצמה כהגיזנית וקולעת למטרה.

ביום 20.12.39 ראיתי נער על־יד הבית. התחלתי לקרוא לו בקול רם, אבל הוא לא רצה לגשת ורק הסביר לי שאסור לו לגשת עד לחוף. אמרתי לו את הכתובת של אשתי בדורלנסק וביקשתי שיביא לידיעתה, שבעלה מחכה פה על חוף הבוג. הנער הבטיח שברגע זה הוא הולך אל אשתי. עשר דקות אחרי השיחה הזאת הגיע משמר גרמני, שכרגיל צחק וצרח אל „הרוסי האילם“ והמשיך הלאה בסיוורו. כעבור שעותיים בערך ראיתי את אשתי על סף אותו בית במרחק של פחות מ־100 מטרים ממני. החלטתי לשים את הכול על קלף אחד. ממקומי התחלתי בקול רם למדי להורות לאשתי איך ומתי ובאיזה מקום עליה לעבור את הנהר, שכבר היה קפוא. קבענו את התאריך 25.12.39 עם עלות השחר. את יתר התכנית סיימה כבר אשתי באופן עצמאי. כחצות הלילה נמצאתי עם אחד ממפקדי המשמר בתוך חפירה, נמצאת בדיוק מול אותו הבית. ברגע מסוים ראינו שלוש צלליות נעות בכיוון לחוף. היתה זאת אשתי ושני איכרים, שנשאו את המיטען שלה. תוך רגעים אחדים נמצאה אשתי עם המיטען שלה בטריטוריה סובייטית. ובו בומן בדיוק המשמר הגרמני היטיב את לבו בוודקה עם תקרובת בביתו של אותו איכר ישר, אשר לו אני חייב תודה על בריחת אשתי מן התופת הנאצית. החברים היילי הצבא האדום עזרו לנו ככל אשר יכלו. בשמחה רבה, לאחר הצות, באנו אל ביתו של המפקד. הוא לא האמין למראה עיניו, בירך אותנו ואמר לאשתי, שאני חייתי צריך לשרת פה במשמר הגבול. אני לעומת־זאת קבעתי שאת כל המיבצע כמעט ביצעה אשתי. כל הלילה עבר עלינו בסיפורים על המלחמה, בתיאור חוויות וכדומה.

קרוב לבוקר כולנו גרמנו עייפים. כל היום היינו עדיין אורחיו של המפקד,

כי הרכבת מן התחנה הקרובה ביותר, יאגודיץ, לקובל יוצאת פעם אחת ביום, בשעה 6 בערב. המפקד העמיד לרשותנו עגלה, שהובילה אותנו כעוד מרעד לתחנה. כעבור שלוש שעות, ביום 25.12.39, היינו כבר בקובל אצל אחי. ביצענו מעשה גדול. מקרה שני מסוג זה באותו הזמן לא התרחש. הגבול כבר נסגר לחלוטין. עוד נצחון על ההיטלריום, אמנם קטן — אבל נצחון. כפי הנראה נולדתי תחת כוכב הזה שבאופן ברור השגיח עלי, וכן עוד לי ת...גורל, אותו גורל בלתי־נחקר שאני „כה חזק“ סאמין בו.

*

חורף 1940 היה קשה שלא מרגיל, וזה מסיבות מובנות בהחלט: הקרה הממושכת, המחסור בחומרי־הסקה ותוצאות המלחמה. על כל צעד ושעל אותות של אריסדר על הריסות המדינה הפולנית. במקום התנויות הרבות, שהיו משופעות בכל טוב, רק צרכניות אחדות, כמעט ריקות, עם החמון האנושי לפניהם. תורים ביום ובלילה, ואם מדובר היה בסוכר, הרי לפני הצרכניות התחוללו מחזות לקוחים מ„התופת“ של דנטה. בכל־זאת, במרוצת הזמן האנשים התרגלו למציאות הקיימת ומצאו עצה לעצמם ככל אשר יכלו.

בעיה קשה היתה התקשורת. כי הרי באה חפנית גמורה במכנה הכלכלה והחיים. המקומיים, גם בזה שפר חלקם מן הפליטים, כי מעמדם וידיעתם את השפה הרוסית היקנו להם עדיפות בתפיסת העמדות החשובות יותר בשטחים הכבושים עליידי הצבא האדום. בעלי־המלאכה האנושי המקצוע מקרב הפליטים יכלו עוד איך־שזעזע להסתדר, אבל האינטליגנציה, פקידים, מתווכים, סוחרים וכיו"ב — ללא ידיעת השפה הרוסית, נמצאו במצב קשה. לכן גם בדצמבר 1939, כשהגיעה משלחת גרמנית במטרה „לשחרר“ את הגרמנים מן האזורים שנפלו לידי כוחות־המועצות, יהודים רבים וגם פולנים עשו מאמצים לחזור לשטחי פולין הכבושים בידי הנאצים. הגרמנים הירשו זאת לחלק מהפולנים, אך היהודים נענו בשלילה. על החלטתם של היהודים לשוב חשפיעו המכתבים שנתקבלו מן המשפחות, שעודדו אותם לצעד זה. אולם האוכלוסיה הקובלאית, בדרך מיוחדת לה, יצרה דעת־קהל שלילית לגבי רצון השיבה לפולין שבידי הגרמנים: „שיאכלו עצמם אותם פליטים אוכלי־החנם וגנבים, לא מוצא חן בעיניהם פה. מעט מדי מחסור הביאו כאן עלינו“. ואחרים ברוגזה הוסיפו גוסף משלהם: „היטלרובצים יהודים, תחילה ברחו מהם, וכעת להתארח אצלם החמונו, אבל נתנו להם באף וגירשו אותם, כמו כלבים. טוב להם, כך מגיע להם“.

כזה כבר היה גורל „מחוסרי־הבית“. אפילו השלטונות הסובייטיים, שעשו למענם הרבה בזמן הראשון של החורף הקשה, עלתה המתם על ההחלטה לשוב לפולין. אבל איש לא מסר לעצמו דיד־חשבון, שמוצא אחר באמת לא היה להם. הם היו מודעים לאימה ולסכנה הצפויות להם שם, אך התקווה להיות עם הקרובים ולזכות בפינת־קיום משלהם, היתה כה אדירה, שהחלטה זו היתה כאילו לצו בלתי־נמנע.

קבוצה של פליטים, ובראשם האזרח מיזל חבר מוצצת־העיר בווארשה, אירגנו אסיפה שבה גרין עניין השיבה לפולין. היה זה בשלב של חוסר־סדר, כיוון

שהמשלחת הגרמנית עוד בסוף ינואר 1940 עזבה את קובל, והשלטון המקומי ראה באסיפה זו, מעין הפגנה נגדו. זה היה מישנה פאטאלי של אותה קבוצה ובראשה מר מיזל, ד"ר פרישברג מווארשה, גראף זלצמן ואחרים, שלא חזו מראש את תוצאות קלות־דעתם הטראגית. במאי וביוני התחיל מיבצע תעודות־הזהות במערב־אוקראינה, ואז נתברר שהפליטים כאלמנט חסר נתינות, אינם רצויים בגבולות המערביים של המדינה הסובייטית. צריך היה לקחת בחשבון אפשרות של פינוי האלמנט הזה לאזורים המזרחיים של ברית־המועצות. הוראה כזאת קיבלו השלטונות המקומיים כעבור זמן קצר, ובמרץ רב הוציאה מן הכוח אל הפועל. במשך שבועיים „טהרו” שטחי אוקראינה המערבית מ„מחוסרי־הבית”. יהודים ופולנים הרעברו ללא־אבחנה. בהשתדלותי הצלתי את מר מיזל, ממנהיגי הקהילה היהודית בווארשה בשעתו, ואת הבחור בן ה־19 יאנק מאנדלבוים על־מנת שבעבור שנה יאבדו במוֹת־עינויים מידי ההיטלריסטים. הסצינות שהתחוללו בעת העברת הפליטים היו כל־כך מוגזות ללב, ש„הלבבות המקומיים” לא הבלינו והביעו את חרסתם על היחס הבלתי־אנושי לפליטים. עוד זמן רב לאחר ההעברה אפשר היה לשמוע לא־פעם „נאומים” ארוכים, אבל הפעם לכבודם ולטובתם של הפליטים. היו גם מקרים שתושבים של קובל התיידדו עם ה„בן־יציים” שלהם והיו אפילו מיספר נישואים מעורבים. הדוים החלו להתייצב, והנה פתאום...

הגיעו הסנציות הראשונות מן הדונבאס. הפליטים כתבו למכריהם על החיים החדשים, על העבודה שהיתה זרה להם עד כה, על החיים הקולקטיביים, ולבסוף שהם מתגעגעים לקובל ול...פולין. צחוק הגורל! האם האנטישמיות או גם האנטי־יהודיות יש להן עוד מה לטעון ליהודים? הם כתבו לא שמהגעגעים לבתיהם, למשפחותיהם, בפירוש כתוב, זה מה שקראתי בהרבה מכתבים: אני מתגעגעים לפולין! מי מהם במקרה זה הוא פאטריוט יותר גדול, היהודי או הפולני? על כך איש אינו רוצה להת תשובה. ביקשו גם במכתביהם, שישלחו להם מזון, נעליים משומשות, ולבנים. התארגן ועד לא־רשמי, שהתחיל מייד בהגשת עזרה לפליטים. החברה באיחור זמן הבינה את שגיאתה וכיד נדיבה תיקנה את המעוות. יום אחד קיבלתי גלויה, גלוית־דואר מעוצבת מקליפת עץ ליבנה. כתבו אלי שני נערים וארשיים, בניו של תרוקת, שטיפלתי בהם בקובל. המבוגר בן 19, והצעיר בן 16. בעת הכתיבה עם ההורים מווארשה נתפרדו, ויותר את הוריהם לא יכלו למצוא. התכתבתי זמן ממושך עם מכרים ברובנה, דובנו, לוצק, קרסיניץ, ודולבוב, בעניין חיפוש התורים, אך לא גיליתי שום עקבות. עד היום הזה לא ידוע מה קרה להם. כעת שהוהם של הנערים האלה בקובל חשגתי בשבילם עבודה כטחנת־הקטח של הארטארניק. הם הסתדרו לא רע עד לאותו יום של ההעברה. השתדלתי למען השארתם במקום־העבודה בקובל, אך משימת זו לא עלתה בידי. הייתי מאושר כשחשבתי על כך ביום פרוץ המלחמה כעבור שנה; הם אינם בקובל, וזה העיקר.

לא שיערתי מעולם שאפשר מקליפת־עץ דקה להתקין גלויה. בכתב־יד נפלא, אמנחה, כתבו לי על־גבי הגלויה המקורית מכתב משהף כביר. כתבו על עבודתם ביער, שבו שלג עד הברכים. לבסוף ביקשו סוכר גביש, צנטיים ו...קחורקה (טבק גם).

הסתכלתי ארוכות בגלויה ואז הבנתי שהצורך הוא אבי ההמצאה. עוד כיום איני יודע כמה פעמים קראתי אותה גלויה חביבה, כמה לא ראיתי בכל ימי חיי, ראויה היא להימצא במוזיאון למען שהדורות הבאים יראו אותה. אני מסתכל בגלויה ורואה לנגד עיני את הטאיבה הסיבירית המושלגת, הנוצפת, ואת שני הנערים היהודים, שהם עתה כורת־יערות. איש לא שאל אותם האם הם מסוגלים לבצע זאת, ולפני הכול האם הם חייבים? איש גם לא התעניין בגורלם, הוריהם, עברם, ויותר מכך — בעתידם. הגלויה הזאת עשתה עלי רושם כה עצום, שהחלטתי להגביר את הדאגה למגורשים, ובמיוחד לאלה הקרובים והיקרים לי, אותם נערים וארשאים, שכבר נגזר דינם ליתמות.

בו בערב נתכנסו בדירה אחי מאיר פומרנץ: יוסל פלינק, ד"ר זיסקינד, ד"ר ויידר ומוטל פרידמן. הגלויה עברה מיד ליד, וכשהיתה בידיו של י. פלינק צעק בהתרגנות: „גלויה זו איננה מהעולם הזה!“. הגענו לידי מסקנה, שאם אנתנו, כלומר הציבור היהודי בשלימותו, לא נגיש עזרה מיידית לפליטים המגורשים, מצבם הקאטאסטרופאלי עלול לגרום לאסון בממדים של אבידה לאומית כבדה. בו בערב ניסתנו מכתב לכל הקהילות בוולגיה ובו תיאורנו את רצינות הרגע. תוך שבוע ימים קיבלו כל הקהילות באיזור שלנו מידיים נאמנות את המכתב הנזכר לעיל. רק קהילות רובנה ווילנא וליטוניה סירבו לסייע. מרבנות הניע יוסף ויגדורוביץ, ומולודווייטש — מ. קיפרמן. מקהילות אחרות קיבלנו ידיעות כי חוששים שלא נצליח לעשות דבר בכיוון זה, והחשוב מכול — שזהו מושק מסוכן. במצב שנוצר החלטנו יחד עם הנציגים שהגיעו, להתחיל בעזרה לאחים הנזקקים לעזרה.

הפעולה חיתה קשה מאוד, כי היינו נאלצים להסתפק במשלוח חבילות אישיות, שבהן נמצאה רשימת המיצרכים הנשלחים, בצירוף מכתב ובו הודעה, שבחבילה יתחלקו אנשים אחדים. אך כפי שהראת הנסיון, הרי המקבל אף פעם לא רצה לוותר על חלק מהחבילה לטובת חבריו לגורל. התבילה היוותה גורם עצום לעורר באדם שביב תקווה, שהוא יעמוד בתלאות בכל מחיר. הכול, וכל הסובב אותו חדלו להתקיים בשבילו. האנוכיות נולדה מחדש באדם על כל התכונות האופייניות לה. על רקע החבילות הללו החלו להתחולל דראמות וטראגדיות. קיבלנו כמה ידיעות שבאילו מקומות בעלי־החבילות סבלו מגניבות, הוכו, ואפילו יש וקיפחו את חייהם. את זה לא יכולנו לחזות.

החייט בוס גאליידר הציע: שילחו חבילות צנועות ולא „עשירות“! היא צריכה להכיל זוג לבנים אחד ולא 3—4, חצי ק"ג סוכר, חצי ק"ג שומן, כפתורים, חוטים ומחטים וזה הכול. פעמים, לשם נסיון, הוספנו לחבילה כזאת זוג נעליים משומשות, אך ראויות בתחלט לשימור.

רעיונו של אדם זה הוכיח את עצמו. גאליידר עלה בעינינו למעלת חכם. ממקומות רבים ברוסיה המרכזית והאסיאתית הגיעו אלפי מכתבים לתושבי קובל עם בקשה לעזרה. האנשים שם לא התמצאו מניין אותה עזרה מגיעה, כי החבילות היו נשלחות אישית מאנשים פרטיים. הורעד ראה מתפקידו לאסוף בעיר את כל הכתובות ולבצע את המשלוחים, תכופות בשמות־משפחה ברויים של השולח.

הרבה, ואפילו הרבה מאוד, פעל הוועד בזמן קצר יחסית. אני אישית דאגתי לגורלם של שני הנערים, שמהם קיבלתי את הגלויה הידועה, שנתפרסמה כבר בכל קובל. אותו מיסמך בלייבאמן של תרבות מקורית נדד מאוחר יותר יחד אתי ומשפחתי אל גיטו קובל ושם הלך לאיבוד.

במשלוח התבילה הראשונה התעסקתי הרבה ובקפידה כמו בעבודת קודש. לכל אחד מהם שלחתי כמה עפרונות כימיים, נייר, מעטפות ובולים. תוכנה של כל תבילה היה שונה, אם כי צנוע. דבר אחד לא יכולתי בשום אופן להבין, כשהמדובר היה ב... קחורקה. ידעתי היטב, שהנערים לא עישנו, ובתנאים שבהם נמצאו לא נראה שיש דווקא יתחילו לעשן. כך, ולפי „חשיבותי ההגיונית“ קחורקה לא שלחתי. את התבילה שיגרתי בשלהי חודש נובמבר 1940, ובאישקט חיציתי לידעה מהבנים המרוחקים ממני אלפי קילומטרים.

חלפו הימים החורשיים תקצרים ותלילות הארוכים עד שבמחצית ינואר 1941 קיבלתי את המכתב לאחר ציפיה ממושכת. מעטפה פולנית מלפני המלחמה, על נייר כתוב בעפרון כימי פולני, ורק הבול הסובייטי אף הוא שלוח מקובל הפולנית לשעבר ושם בחזרה לקובל. רוסית הענייה, היכן בתי-החרושת שלך לנייר, של פאסקייביץ', ועפרונות פאבר ואפילו הבול הסובייטי נשלח מ... קובל, מ... פולין. בידיים רעדות פתחתי את המעטפה. מכתב שמה מלא חיים. את התבילה קיבלו בסדר גמור. דבר לא חסר. הם מתארים את שמחת המחנה כולו בשל מקרה יוצא דופן זה. אף אחד שם לא קיבל שום מכתבים ולא כל שכן תבילות. בכמות המצומצמת של סוכר גביש, בשומן, צנימים, כיבדו את כל החברים לגורל. אפילו את המכתבים חילקו. ולבסוף, שוב בקשה גדולה בדבר... קחורקה. לא יכולתי להבין דבר. הכיצד? בתנאים כאלה, ואת הכול לחלק? אפילו זוג אחד של תחתונים — ובסך הכול היו שניים בתבילה — מסרו לבעל-בית-החרושת לסכון לשעבר מווארשה — מר קאידה. אכן חיוני נדיר, כך לנהוג יכולים רק שני לבבות אנשיים גדולים.

עד לשעות המאוחרות של הלילה דיברנו על תוכן המכתב הבלתי-רגיל. אבל בשום אופן לא יכולנו להבין למה מבקשים הם כה חזק את הקחורקה. הקחורקה הריהי המצאה רוסית, והמולדת שלה היא רוסית, ולפתע הבויק בי רעיון: לחם! ועם הלחם הרי אותו הדבר. אם הם חפצים בקחורקה, יותר מאשר לחם, הבה נשלח להם ויהיה להם לבריאות. לאחר הקראתו הרשמית של המכתב בפני חברי ועד האירגון, הגענו למסקנה שהנערים לא ירק שהוכיחו עצמם כדמויות אצילות, כי אם היו גם חכמים בהרבה מאתנו. כנראה שהמצוקה פיתחה בהם איזה חוש חדש, בלתי ידוע לנו.

בסוף ינואר 1941 שלחתי שוב שתי תבילות, הפעם גדולות יותר ומצוידות ב-30 חפציות של... קחורקה. עד למחצית פברואר הצליח הוועד שלנו לשלוח למעלה מ-600 תבילות לאזורים שונים ברוסיה. ב-20 בפברואר נקראתי על-ידי ראש הנקודה. הוא קיבל אותי באדיבות ושאל, אם ידוע לי באיזה עניין נקראתי. עניתי שעד כה לא ידוע לי, כי בקריאת צוין רק שאתייצב ביום ובשעה מסוימים. בר-במקום, בלי עקשין, שאל אותי מי אירגן „איושהו“ ועד ואיזה תפקיד יש לאותו ועד? במקום

תשובה ורצאתי מוכנית את המכתב יקרה הערך מכיסי והוספתי: „הנה הורעד והנה התפקיד שלי“.

המפקד קרא זמן רב את המכתב הזה, מכתב שיכול היה להמס אפילו לב של אבן. לפתע פתאום קם מכיסאו, פתח דלת צדדית וקרא: פראשוי! (אני מבקש). להשתוממותי הרבה ראיתי את כל ועד האירגון בהרכבו המלא. המפקד פנה אלינו במלים אלה: „לידיעתנו הגיע שאתם מהווים קבוצה, המגדירה עצמה בתור ועד. איזה מין ועד זה ומהי הפעילות שלו, חבר דוקטור וידרא ד“.

ד"ר וידרא בטון השקט ביותר ענה, שזאת היא היכרות רגילה בין אנשים שבזמנו התגוררו בקובל יחד אתנו, אתם הגנו מנהלים התכתבות גלויה, ומוזמן לזמן נשלחת אליהם זוטות. אין זה נושא אופי פוליטי, לא כלכלי ואף לא חברתי, ואין זה כלל סוד, כאשר הנקודה. יודעת על כך.

המפקד היה בולשביק טוב, אך רוסי עוד יותר טוב. לתשובתו של ד"ר וידרא קם בחגיגות ואמר בקול שקט למדי: „חברים, כאן בקובל מצויים עדיין נחשים צאריסטיים. אנו מכירים אותם מצויין. אחד מהם הוא ד"ר מיקולאי פירגוב. אתם חרפשיים“. ביולי 1941 היה אותו נחש לראשיהעיר ההיטלריסטי של קובל.

התפורנו, מבלי לדעת מה לעשות להבא, ובדרך-כלל האם שלומנו מובטח לנו להבא. נקראתי לפגישה בביתו של ד"ר וידרא. מלבדנו נכחו בפגישה גם מר פלינק וגאליידר. לאחר התייעצות ממושכת החלטנו, שאסור לנו לנטוש את מפעלנו גם אם זה עלול להיות יותר מסוכן. הידיעות שהגיעו בינתיים מהפליטים חייבו אותנו להסתכן. אסיפות לא קיימו בכלל, ובמשלוח עסקו אנשים נאמנים, ומוזמן לזמן כל אחד מאתנו באופן אישי. חבילות נשלחו, והמכתבים הגיעו לפי כתובות פרטיות.

חודש לאחר שנקראנו אל הנקודה. החלטנו ד"ר וידרא ואני להפסיק במשלוח החבילות לפליטים, ואת האמצעים הצומדים לרשותנו לחלק לאוכלוסיה העניה המקומית באמצעות הקהילה היהודית, וכך עשינו. כך הגיע לסיומו המעצב עניין כה אנשי, שגרם עוול רק לחית-טרף אחת: למיקולאי פירגוב, מי שהיה עורכו של „קובלסקיה ויסטי“ ההיטלריסטי וכיום עדיין מתגורר בווינה עם חתנו באצ'ינסקי. בסוף מארס 1941 קיבלתי את הידיעה השלישית והאחרונה מאת חביבי. חודו בלבביות על חבילות כה עשירות שהן כה מועילות, אבל החשוב ביותר שקיבלו את ה... מחורקה. כך נסתיימו הקשרים ביני ובין הרבה „פליטים“, שעליהם כבר לא ידעתי דבר.

עברתי בתחנת-החשמל בקובל, ועקב עבודתי נסעתי לעתים קרובות ללבוב ולקיוב. בימי אפריל והאחרונים הייתי בתוקף תפקידי בלבוב. בעת ביקור אצל מכרים, לראשונה מאז הפסקת הפעולות המלחמתיות, שמעתי בהשתוממות רבה את הדעה על תוקפנות אפשרית מצד היטלר על ברית-המועצות. כל הנוכחים צחקו מקרוב-לב שעה שדיבר על כך בעלה-הבית אינג' קארול גולדשטיין. תוך שתמשיך לדבר על כך הצליח בכל זאת להשפיע עלינו והתחלנו להתייחס לדבר ברצינות. לפי דעתו צריך במחירות האפשרית לנתק את כל המקשר אותנו מה, ומיד לצאת בפעם השנייה לכיוון מזרח.

כאשר כל המכרים התפזרו לבתיהם נשארת לינינה אצל מר גולדשטיין. עד מאוחר בלילה שמעתי את מסקנותיו ביחס לסיכסוך הבלתי-נגמע בין הגרמנים לבין ברית-המועצות. ככל שהקשבתי יותר לבן-אדם לאירגיל זה, סברתי שאני נמצא אי-שם במטה הראשי של היטלר. מן המלים הנבואיות שלו הבנתי שהיהדות שעדיין לא הגיעה לציפורני צלב-הקסס חייבת תיכף-ומיד לעקור בשלימותה לאוראל, סיביר וקאזאכסטאן; לעבור, ושם לעמוד מייד לרשות השלטונות הסובייטיים, להגברה הנאמץ המלחמתי. ברגע מסוים — כיום איני יודע למה — הצנתי לו שאלה, האם הוא מתומכי הסובייטים, האם אפשר יהיה גם לקומוניסט? הסתכל בי בעיניו ההכמות, ולאחר שתיקה ארוכה אמר: „אחיה חסידו של כל אחד, ואחיה מוכן להכיר לא רק בקומוניזם ואפילו ב„איזמים“ בלתי ראויים לאכזר אחרים, אבל רק על-מנת להביא להרס גמור של גרמניה“, ולבסוף סיגן בהעוויה פראית של פניו: „אאוסרָאָטן!“ (לעקור מן הערש), כך כמו שאדולף שואף ביחס אלינו. הבנתי היטב.

למהרת תיום נסעתי, התחלטנו שצריך ליוסם דבר-מה כדי להביא לתודעת הציבור את סכנת המוות התלויה עדיין מעל לראשו. בנסיעה מלבוב לקובל פגשתי בדרך כמה טראנספורטים צבאיים, זה נראה קצת מוזר, ובאוויר כבר כאילו תלוי משות. בשבתי בקרונ, כך שלא במתכוון, התחלתי להרהר בפני עצמי על קרבות 1939, על צרפת, על קו מאזינו, — ברגע אחד נתחזר לי שהשלל הזול ותקל של צרפת ירחוף את בני „הגזע העליון“ לפשעים הגדולים ביותר. ארצות אירופיות רבות, עם הפוטנציאל הכלכלי שלהן, כבר נמצאו בצבת המכונה המלחמתית הנאצית-סטיט, ומרגע לרגע חיוקו אותה כנהירות מסחררת. נעשה יותר ויותר ברור שהסכנה הלא-נראית שחת לעין, היא באמת גם נוראה וגם ממשית. הגעתי לקובל דרוך ומלא כוונות. התגוררתי בבית אחי. אך עברתי את הסף, שאל אותי אם שמעתי את החדשות האחרונות. הייתי משוכנע שגם בקובל כבר מתלחשים בנושא המלחמה המזרח-אירופית החדשה. לשמחתי הגדולה שמעתי דווקא חדשה טובה; נתברר שכמה „פליטים“ עלה בידם לחזור לאוקראינה המערבית, כלומר לקובל, רובנה, לוצק וערים אחרות בוויליניה. צחוק-הגורל האיים הוביל אותם בחזרה אל המקום הנורא של החיסולים, שבקרוב כבר עמדו להתממש.

את החדשות ששמעתי בלבוב ידעו כבר אנשים יחידים גם פה בקובל, ובמאי היה זה כבר בחינת סוד גלוי, ואישקט גדול השתרר בקרב האוכלוסיה. בידיעה זו שמחת האוכלוסיה הלא-יהודית בגלוי ובמפורש. הם אף שילמו על כך מחיר לא-זול יותר מאוחר.

במתצית מאי ביקרתי את ד"ר וידרא ומצאתי שם את הרופא הפנימי המפורסם, הפליט, ד"ר ברגנבאום, שהצליח לחזור לקובל מ...אוראל. התברר שמחלקת הבריאות המקומית השתדלה בעניין זה וגרמה לשובו של רופא יקר-ערך זה. ד"ר ברגנבאום היה מכרי הוותיק מווארשה ויכולתי לדבר עמו על הכול. אין לשכוח שבזמן שהוא לא יכול אדם להרשות לעצמו לנהל שיחה פוליטית כלשהי עם כל אחד, כאשר סיפרתי לו מה ששמעתי בלבוב מפי אדם אתראי ומעודכן, הרצין, אך חזר במהרה לאיוון נפשי ופתח במלים אלה: „תורתי, ומכאן לא אזוז. בשעת

מבול איומה זו — כי חרי אין זאת מלחמה — למדתי להאמין בגזירתה. גורלי נעץ לי לעבור את המבול בעיירה זו. בקובל זו. הסתכלתי בו ולא הבנתי. הכיצד, להיות באוראל בתנאים הלא גרועים ביותר של פליט, ולבוא בחזרה הנה, קרוב לחוף המג ול...היטלר? מוחי הדל והמיסר לא יכול לתפוס את זה. ד"ר וידרא ניסה במלים מלאות חרדה לשכנע את ד"ר ברגנבאום שישנה שגיאה בשובו לקובל. מי יודע אם לא היה זה צעד נכון וגדול אילו ככלי-האפשר יותר אנשים היו עוזבים מייד את שטחי באליציה וולנייה, אך הכל לשווא. כעבור שנה, הזכרנו שיחה זו בגיטו.

על פני וולנייה כולה משהו כבר היה תלוי באוויר. תנועתן של יחידות צבאיות בבתי-הנתיבות, בכבישים, בדרכי-שדה ומסילות, ביום ובלילה, העידו על רצינות המצב. מפיהם של נמלטים מן ה"אורדנונג" הגרמני, כלומר מעבר לבוג, נודע לנו, שאותו הדבר מתרחש בקלם, דרוהוסק, דובייצה ויישובים אחרים שעל הגבול. באופן כללי, בכל אופן, לא האמנתי באפשרות של מלחמה, שהחקרבה כבר בפסיעות גסות. לכל מקרה הוחל ב"קניית החנויות". קלאי שקשה להאמין, מכל אשר רק ניתן לקנות — קנו. שומנים, קמח, סוכר, גריסים, נפט, חוטים, עורות קשים ורכים, סבון, נרות, גפרורים, צמר גפן, שרוכי נעליים, משחות מסוגים שונים, ואין טעם למנות כל אשר קנו. החנויות נעשו כל כך חשופות, שלצייד אותן מחדש כבר לא הצליחו עד ליום פרוץ המלחמה ביום 21 ביוני 1941. עשרות אנשים מהנהלת המסחר האזורי, וכן עובדיהם של עשרות חנויות, הושמו במאסר בגלל מכירה כללית של הסחורות, ועלידי כך ניצלו מ...השמדה היטלראית. נעלמים הם דרכי החיים שלנו. לא אחי ולא אנוכי לא ביצענו שום קניות. ימי יוני הנאים והחמים חלפו מהר מאוד, והאוכלוסיה כמהופנטת מבולמוס הקניות והאגירה, התרגלה כבר לחדשות היומיות. ככל שגדל מלאי המיצרכים בבית גברה כאילו הרגשת ה"בטחון" והכטחון העצמי. בכל אופן, קובל עדיין לא חזתה מבשרה מלחמה היטלריסטית. פרט לכמה מטוסים ב-1939. ועל מה שקרה בפולין ידעו רק מסיפוריהם של "הגנבים", "מחוסרי-הבית". כמו פצצה פעלו על האוכלוסיה המודעות שהורבקו — על גיוס: כל הגברים עד גיל 50 באיוור ובעיר קובל — פרט לפולנים — צריכים להתייצב עד יום 14 ביוני 1941 לבדיקה רפואית ב"ווינקנקוט" (לישכת הגיוס) העירוני. בו ביום קיבלתי צו קריאה ממפקד ה"ווינקנקוט" להתייצב אישית אצלו ולעמוד לרשותו. לא יכולתי לשער למה. בו ביום התייצבתי בפני המפקד. נחברר שבכרטיס צוין שסיימתי בית-ספר תיכון רוסי וכן גם (ב-1924) בית-ספר פולני לקצינים, וזה בהצטיינות. בו במקום מינה אותי כמנהל לישכת הגיוס. הצוות הרגיל לא הספיק וצריך היה לגייס עוד מיספר אנשים. שתי ועדות רפואיות עבדו עד מאוחר בלילה בלי הפסקה. ביום הראשון גייסו רק את השנתונים חייבי הגיוס מהעיר קובל. בחצות-לילה חזרנו לבתינו, והמגויסים הובלו תחת משמר אל הקסרקטיק בגורקה. הלכתי הביתה בחברת תרופאים ברגנבאום ושץ. מולנו היינו נסערים משטף המאורעות הבלתי-רגיל. פסענו בדומיה עד שפתאום, ברחוב ה-3 במאי, עצר אותנו פטרול צבאי כדי לוודא את תעודות-הזהות שלנו. ברגע מסוים הציע ד"ר שץ, שגר בקירבת מקום, שנלוך אצלו. קיבלנו את הצעתו כי היינו סחוטים מעבודת יום תמים וכן ניתנת לנו הזדמנות לא-רגילה לשיחה על המצב שנוצר. אך כנסנו לדירתו

של ד"ר שץ שמענו רעש שבא מן הרחוב וברובזמן מיספר יריות אקרה. בסקרנות קפצנו כהרף-עין שלושתנו החוצה. לפני ביתו של ד"ר שץ עמדו כמה חיילים ועל הכביש שכב ירלי... מרגל גרמני. נמצא אצלו אקרה, שטרות כסף גרמניים וסובייטיים, ותעודות-זהות גרמנית וגם רוסית. אני זוכר היטב את שם-המשפחה והשם הפרטי בפלי הצליל הרוסי: איזאן לאוורוב. המרגל הראשון, הד ראשון בדומיית הלילה הקובלני, לקאטאטרופה הממשמשת ובאה.

הורנו לבית, נרגשים מאוד מן המקרה החריג. אינני יודע כיצד צצה במוחי המחשבה, כשבמפתיע אמרתי: „צריך לעשות דבר-מה כדי לעשות את פירוגוב לבלתי-מוזיק". ד"ר ברנבאום וד"ר שץ הסתכלו בי בפליאה רבה. ד"ר שץ, נסער שלא-כרגיל מן המאורע של הרגע הקודם, ובהיותו מסוקרן מהערתי, ביקש ממני שאסביר את תאוצתה הבלתי-מובנת. במלים אחדות סיפרתי להם על פעילות הועד לטובת „האוסרירית" על ביקורנו ב„ק.מ.ד. ולבסוף אוהרת המפקד של אותו משרד ביחס לפירוגוב והוספתי: „פירוגוב הוא כאן המרגל ההיטלריסטי הראשון, ואילו הנריי הוא רק השני. פירוגוב יהיה בקרוב הרוצח של אחינו וספנו!". הרושם שדבריו עשו עליהם היה כל-כך חזק שד"ר שץ, בהשעינו מרפקיו על השולחן, כיסה בכפות-ידיו את פניו וכך בלי-נוע ישב במשך רגעים ארוכים.

את דיממת-האלם הפסיק ד"ר ברנבאום: „זה בלתי אפשרי. הרי אני נפגש בפוליקליניקה יום-יום עם פירוגוב ואני יודע שאינו אחד במיוחד את ה...סובייטים, אבל ביחס אלינו, היהודים, מעולם לא הייתי מחשיד אותו". ד"ר שץ תמך בדעתי והסכים במלואו לנקודת-הראות שלי. במשך כל הלילה הקצר עינתה אותנו הבעיה תאומה, הכוללת בתוכה את גורלנו. מה לעשות כדי למנוע שהחמוגים השקועים בבולמוס של אגירת סוכר, מלח ונפט, לא יפלו יחד עם כל זה בציפורני צלב-הקרס? לאחר הצעות ארוכות ומחושבות מאוד עלי-ידי כל אחד מאתנו, הגענו לדעה שהאפשרות היחידה לגיוס ולהדרכת האוכלוסיה היהודית היא אך ורק בית-הכנסת. לפי עצתו של ד"ר שץ החלטנו להפעיל את האזרחים בוקסר, זאבס, גולדשטיין, מלמד ואחרים. ניסחנו קול-קורא, וכבר האיר היטב הבוקר, כאשר פנינו למנוחה קצרה. בעת ארוחת-הבוקר הבנו כבר את ערכה הרב של הזמנתו המקרית של ד"ר שץ ללינה, ואילו חשיבות עצומה יכולה לצמוח מזה בשביל העיר. בדרך לעבודה החלטנו לשוב ולהתאסף אצל ד"ר שץ, אבל בקצורם מורחב.

כשהגענו ללישכת-הגיוס נתגלתה לצינינו חמוגה בלתי-רגילה. על המדרכות, בחצרות הסמוכות, הסתופפו כבר מבעוד לילה המגוייטים מכפרי הסביבה. ראשי-הכפר, כבר עם רשימות מוכנות, הובילו אותם בעגלות רתומות לסוסים, מצדדים שונים. כל אלה היו אוקראינים. את הפולנים לא גייסו.

15 ביוני. היום השני לגיוסים. העבודה מתנהלת אצלנו במלוא תקיטור. הרופאים וכל הצוות של לישכת הגיוס, ידיהם מלאות עבודה. בשעה 12 חלה הפסקה ל-30 דקות. אנחנו סועדים בצוותא ונחים קימעה. אני מנצל את ההפסקה ושולח אדם מהימן מן המשרד באופניים אל המוזמנים להתכנסות בדירת ד"ר שץ הערב.

עד שעה 7 בערב גייסנו, בי-3 ועדות רפואיות, למעלה משלושת אלפים איש. מפקד הוויינקמאט היה מרוצה מעבודתנו ולאחר תודה כיבד את כולנו בייך-קרים.

לאחר הכיבוד התפזרנו לבתינו, עלימנט להתכנס שנית, תוך פחות משעה, אצל ד"ר שץ.

בדיוק בשעה היעודה התייצבו האורחים: הארמארגיק, ד"ר וידרא, ספר, פרלמן, מניסטר צוויבאום (פליט מווארשה), פרידמן, ד"ר זיסקינד וארליך. ד"ר וידרא הציע את מרעמדותי לניהול האסיפה, תוך שהוא מודיע, שמאחורי יש כבר „בית-ספר" היטלרסטי ולכן דצא רואה כי „איסטראטג".

כמלים מעטות, אך משמעותיות, השתדלתי להציג בפני הנאספים את דרישות הרגע. כפי שנחברר, היו כולם מודעים לסכנה המאיימת, אבל לא ידעו מה צריך לעשות בסיטואציה בלתי-רגילה זו. בהקדם הגענו להחלטה שהאחד: ביום 16.6.41, בעת תפילת „מעריב", לקרוא בבית-הכנסת קול-קורא שינוסח על-ידינו ולהפיץ את תוכנו מפה לאוזן על-פני כל העיר. נדמה היה שעלינו על הדרך הנכונה, אלא שד"ר ברגנבאום הפתיע ושאל: „האם אנחנו יכולים באמת ליטול על עצמנו אחריות כה עצומה לגבי האוכלוסיה? הבה ננחשוב רגע מה עלול להתרחש עם המון אנשי בדרכים, כרצד חוראה התנועה, או הבריוחה, של אלפים, ואפשר של רבבות אנשים, ילדים, זקנים, חולים?..."

ניחרתי בעצבנות ממקומי וכמעט בצעקה פתחתי: „רבותי! החצי אולי יאבד בדרך, אבל החצי השני בוודאי יצאר, וזה רווח נקי שלנו. היטלר ישימד אותנו עד לתינוק האחרון. מי שיכול, שיעיל עצמו בעוד מועד, כי הזמן דוחק מאוד".

כולם כאיש אחד, יחד עם ד"ר ברגנבאום, קיבלו את נקודת השקפה, ואשררה החלטה על אזהרת האוכלוסיה. בהמשך התייעצותנו, שארכה כל הלילה, סיכמנו שכרגע המתאים נפנה אל הגורמים הקובעים בשלטון המקומי בדבר אירגון אוואקואציה מתוכננת של האוכלוסיה, שתביע רצונה לעזוב את השטחים שמאיימת עליהם הסכנה.

ביום 16.6.41 בשעות הערב כבר לא היה אף בית יחודי שלא ידע את תוכן הכרוז שהוקרא בבית-הכנסת. האוכלוסיה רק עכשיו החלה לתפוס את אימת הרגע וחשיבותו, ונפשה בעצמה על בולמוס האגירות שהסית את הדעת מן הסכנה הגדולה ביותר. סכנת המוות בידי ההיטלרזם.

נמצאו בכל-זאת גם כאלה שהפיצו „פוליטיקה גבוהה" משלהם. הם קבעו שהתכתכות חבאה מפולין מניחה את הדעת, וגראה שהגרמנים נוקטים „שיטות" חדשות ביחס ליהודים. לצאת להיטלטל בדרכים, ליהפך ל„מחוסרי-בית" בארץ חסרת-לחם, עם חוות של חוסר צליקורה, טחלות ושורה ארוכה של פגעים בלתי-חזיים מראש — לא כדאי סיכון כה גדול. במקרה תגרוע ביותר, יתנקטו הגרמנים בקומניסטים, באלה ששיתפרסעולה עם הסובייטים, אך מה להם אל סחרי-לשעבר, בעלי בת-חרושה, אומנים, רופאים, רוקחים וכיו"ב? „גימקים" באלה עשו את פעולתם במהירות על דעתה הנסערת של האוכלוסיה הפקפקנית, ובאופן כללי כבר נעשה ידוע, שאיש את ביתו מרצונו החופשי לא יעזוב. אבל הרגשת איהבסחון והפחד הוסיפו להעיק על כל הציבור היהודי בקובל. אותו הדבר, במקביל, התרחש בכל הערים והעיירות של ווילנייה. הלילות ללא-שינה של קבוצתנו היו לריק. היינו

אובדי-עצות. פעולת הגיוס נמשכה באינטנסיביות רבה ביותר. מקובל עצמה נשלחו כבר מזרחה כמה אלפי גברים, בתוכם כמה רופאים.

מחשבות ושאלות טראגיות עולות שעה שאירשקט, חוסר בטחון וסכנה תלולים מעל לראשו של אדם. כבר ראיתי גרמנים-היטלריסטים גם בשדות-הקרב ליד מודלין, בהגנה על וארשה, גם ברחובות הבירה המופצצת בהם נכנעו, וגם כאזרח, בנתיב הארוך מווארשה עד לבוג. הגיוס לצבא האדום נמשך ללא-הפסק, והעתון „פראודה" משום-מה התחיל לכתוב על כך: „שהאויב לא יפתיענו".

את יום ה-16 ביוני 1941 אני יכול לראות כיום בלתי-שיגורתי ובעצם כהיסטורי. ביום זה, כבר לאחר שקיעת החמה, הוזמן אותי מפקד לישכת-הגיוס אליו. בכמה משפטים קצרים הודיע לי שהגיוס נסתיים, וששומה עלי להודיע על כך למעסקים בפעולת הגיוס. עליהם לחכות בבתיהם להוראות ולצווים שיבואו. לי אישית יעץ שאסע תיכף לרוסיה, ודווקא הרחק מזרחה. בכך סיים את השיחה, הודה על שיתוף הפעולה ונפרדנו בלבביות. המצב כבר היה יותר מאשר רציני. בלי דיחוי פניתי אל הלישכה וחזרתי באוזני העובדים על דברי המפקד. נראה שלא כולם הבינו במה העניין, כי אחד מהם שאל אותי: „תאם כבר בכלל לא צריך לבוא לעבודה?". אמרתי שנית, שנחכה בבתנו להוראות חדשות. מעל פניהם של כל העובדים קראתי חוסר-מנוחה ופחד. ב-18 ביוני, בשעה 20.00 בדיוק, עזבנו את לישכת-הגיוס לתמיד. היה זה יום-עבודתנו האחרון ועל דעת אף-אחד לא עלה שרק ימים ספורים מפרידים בינינו לבין המשך נוסף של מלחמת 1939 וכיבוש גרמניה-היטלרית-חדש.

בשתיקה התפורנו כולנו לבתינו בציפייה ל...הוראות חדשות. רק לאחר העובדים (שהכרתיו מזמנים קודמים) אמרתי לפרידה, שצריך בהקדם לברוח, וככל שזת ייעשה מהר יותר כן ייטב. הסתכל בי בעיניים מלאות חרדה ושאל: „אבל לאן?". „מזרחה, לבולשביקים, לרוסיה" — עניתי לו סתר וקצרות. כמה דקות עמדנו שותקים, מבטינו נפגשו, ואף שאמרו כה הרבה, פנינו איש לעברו בשתיקה.

היתה זו הפתעה לבגירי-ביתי — חזרה כה מוקדמת מן העבודה; כרגיל עבדנו עד חצי הלילה ויותר. התיישבנו כולנו לארוחת-הערב, בה סיפרתי לאחי, לגיסתי ולאשת, שהגיוס נסתיים ואחו נסתיימה גם עבודתנו. לפי הערכתה לא הספקנו באותם ימים מעטים לגייס אפילו שלישי של חייכי-הגיוס; הדבר מראה שהשלטונות נחפזים ושהם מוותרים על שאר כוח-האדם. אחי מאיר גודע בסביבתו כאדם נבון, אפילו חכם. התחלנו להתייעץ, איך יהיה עלינו לנהוג, אם אכן יפרוץ סיכסוך מזוין בין ההיטלרובצים לבולשביקים. לאחי היתה אותה מיגרעת אנורית ידועה: הוא הוקיר את פינתו הקטנה שלו והתענג עליה. „היא כל עמלנו וכל הטעם של קיומנו", היה רגיל לומר ואפילו התענג על אמירתו זו. מסקנתו היתה שהגרמנים כה מהר לא יחצו את הבוג, ואפילו אם יבואו „אירפעים", הרי לגבי סוגים מסוימים של אנשים אין הדבר משנה ולא כלום. לכל-היותר לגבי הקומוניסטים...".

בשעה עשר בערב הופיע בלא שציפינו לו אורח רגיל אצלנו — ד"ר וידרא. הוא הביא לנו ידיעה מרעישת: הרשויות הסובייטיות מחפשות את ד"ר פיריוגוב, שלפני כמה ימים נעלם בלא להשאיר עקבות. היה ידוע למול שפיריוגוב הוא אוקראיני

בשם מיקולאי ו...מזנארכיסט רוסי. בכל אופן לא עלה על דעת מישוא, שהשנאה לבולשביזם וליהודים תדחוף אותו לדרך מסוכנת, ובעיקר בגילו.

חורנו עתה לבטיה הקשה והמבוכה: כיצד לארגן בריחה ולא יציאה? לאחר שעות ארוכות של התפלמסות, דיון ושיקול, בחינה והערכה של כל הברירות העומדות לפנינו לא הגענו לשום דבר. קרוב לחצות בא אלינו מר פלדמן, שוחט במקצועו, המתגורר ממלנו באותו רחוב מיצקייביץ'. על פניו ניתן לקרוא בבירור חזיה בלתי רגילה.

„רבותי! באתי אליכם כי ראיתי שעדיין דולק האור אצלכם וברצוני לומר לכם דבר-מה. דרך רחוב ה'3 במאי נעים המוני צבא בכיוון רחוב בריסק”.

בית-מגורינו אף הוא אינו רחוק מרחוב ה'3 במאי, ותוך דקות ספורות כבר עמדתי בקרן הרחובות מיצקייביץ' והשלישי-במאי על-יד בית-המרחקת. מצויד באישור לישכת-הגיוס עמדתי והתכוננתי בזרם האנושי, שבא-יסדר דחף קרימה אל הגשר על נחל טוריה. מצד ימין של הכביש געו כמאות ללא-ספור של זחל"מים, ומשמאל חיל-רגלים ממונע וכן חיל-רגלים צועד. הלילה האוקראיני הנאה, החם, כמו הקיץ מחלום עם רעש הברזל, שיקשוק הפלדה והזלם הנעליים, והיה קר יחד אתי להתקרבותה של סערה.

כעבור שעה חזרתי הביתה, כשרעש המנועים וקריאות המפקדים לא נפסקו עד עלות השחר. ד"ר וידרא חיכה לי ולמידע שלי. התחלקתי עם בני הבית עם זה שראיתי כמו עיני, ולא היה עוד שום ספק כי אנו הולכים ומידרדרים אל פי תהום.

היה ה'19 ביוני, שעה 5 בבוקר, ואנחנו עדיין מגלגלים בעניין היציאה, אבל איד"ש הוא לכלל החלטה לא מניעים. העיפות המרובה, הלילה ללא שינה, עושים מאתנו קבוצה של חסרי-ישע, בלתי-מסוגלים כלל להכרעות או למעשים. ד"ר וידרא קורא בפרצופים שלנו את מצבנו הפנימי, וממליץ בראש-זראשונה ללכת לנח. האורחים עוזבים אותנו, ובגריה-בית הנופלים מן הרגליים שקעו בשנת-ישנים. רק אני ואחי לא יכולנו להירגע מרישמי היום הקודם, ומן הלילה המרשים עוד יותר.

ברחוב שררה אחירה מרורה, פנים יהודיים עצובים בניגוד חריף לפנים הלא-יהודיים, ואי-אפשר שלא להתחין בכך. ה„אריים“ המקומיים הפגינו, בעזות, שמחת ושביעות-רצון. הילדים היהודיים באורח מרור נשתתקו. בתורים הנודעים לפני התנויות אפשר היה כבר תכופות למדי לשמוע מפז ברונים פרועים: „שלכם כבר נגמר”. יהודים עמדו ובשקט שמעו את התורה הגלגלית. ביום 19.6.41 ובימים הבאים, עד לכניסת הצבא הגרמני לקובל, כילתה הרוח ההיסטורית לגמרי את הרוח הסובייטית. חוצפה, עזת-מצח והתקלסות של „אריים” באוכלוסיה היהודית בעיר שהיא עדיין סובייטית, ניבאו את טיב המאורעות, שעתידים להתרחש רק בעוד ימים ספורים. בטריטוריה זו, לסובייטים כבר לא היה כלום מה לומר. אותה מיליציה „כול-יודעת” והג.ו.ו.ר, שכל כך ב„זריחות” ידעו לבצע את תוכנית הסעת יהודים, פולנים, רוסים, ליטאים ועוד — כעת, לנוכה החוליגאנים, שגידפו אותם ואת מנהיגיהם ואת כל המדינה הסובייטית — לא הגיעו עתה אפילו אצבע. עצתה היחידה היתה: „גיה דיילאטיקה שומוז” (אל תעשו רעש!).

כמעט כל אותו יום שוטטתי על־פני העיר ותכופות עדיכדי כך שכחתי עצמי, שנדמה היה לי שאני נמצא בווארשה בימים האחרונים של אוגוסט 1939, ולא בקובל בימים האחרונים של יוני 1941. „ספטמבר“ שני התקרב כבר בפסיעות גסות לווליניה, לקובל, לברית־המועצות.

בשעות המאוחרות של אחר־הצהריים חזרתי הביתה. בני הבית שמחו אתי באמת לאחר אי־שקט רב בגלל היעדרותי הממושכת. בבית מצאתי את מר הארמאריק — בעל טחנת־קמח בקובל, ואת אחי. נתברר שהאורה בא במיוחד אלינו, יושב כבר כמה שעות ורוצה להתראות עמי.

„תבן שלי“, פתח מר הארמאריק, „חבר שלך, אשר יחד אתך התגורר בווארשה, אי־פעם סיפר לי שאתה הפסקת הצגה בחיאטרון הפולני („תיאטר פולסקי“) על הנרש, חורבן ירושלים, ומאוחז זמן הזכרנו אותך לעתים קרובות אצלנו בבית“. לא ידעתי למה מר הארמאריק ברגע חסר־נדאות וטראגי כזה, נזכר בסיפור מעשה וארשאי מלפני כמה שנים, ובצחקי צחוק טבעי פניתי אליו: „אדון הארמאריק, שאדוני בא אלינו כאורה, וביום כל־כך לא רגיל, אני שמח מאוד. אבל אינני מבין למה אדוני העלה מתחום הנשייה מאורע ישן ונשכח. אני בכל־זאת רואה שאדוני זוכר את זה, אבל גם אני וגם וארשאים רבים לא שכחנו את הערב ההוא. אני סבור שאין לכך כל קשר עם ביקורו של אדוני, וכן לא עם הסיטואציה הקיימת“.

„זהו דווקא, שיש: ומסיבה זו אני מוכיח את הדבר לעצמי ולאדוני“, ענה מר הארמאריק בשקט והמשיר: „אינני מבין למה אדוני בא כל כך מאוחר מווארשה לקובל לאחר סיום המלחמה. כל הוולניאקים הגיעו בספטמבר ובאוקטובר, ואדוני רק בסוף נובמבר. האם אדוני חיפש שם אפשרויות להישאר?“

„לא!“, הפסקתי אותו, „רציתי בפעם האחרונה־איוו להפסיק את ההצגה האיומה ביותר. לא הייתי היחיד בווארשה. היו רבים כאלה. אנחנו, אלה שנפגשנו עם ההיטלריסטים בימים הראשונים של המלחמה בשדות־הקרב עין בעין, את הכול כבר ידענו. אחר השיבה המאושרת הביתה, לאחר אותו טבח גדול, ולא מלחמה, — הבינונו שרק עכשיו צריך ליצור אירגון כלשהו יהודי טהור, אשר ברגע הקריטי המתאים יצליח לאחד את התמונים היהודיים לקרב הבלתי שווה, אבל קרב הכרחי. שבועות ארוכים, בשיתוף עם הניבורים האציליים ביותר והמסורים לעניין זה, הקימונו בווארשה הכבושה מטת יהודי של מלחמה נגד הנאציונים וההיטלריונים, עמלנו היה לשווא. ההמתות הראשונות האיומות של נובמבר על־ידי הגרמנים בקרב היהודים, החלישו את רצונם של רבים מחברינו. נצחון הבוק של צלב הקרס ותורת היטלר בפולין הכבושה, אחדת התמונים להוראות האנטר־יהודיות הנוראות, טרפו את האמונת של לוחמינו העתידים, — במאבק כלשהו. כך החלה הטראגדיה הלאומית העצומה שלנו בכל אירופה, שדומה לה לא היתה לאורך כל ההיסטוריה שלנו. חברי המטה העתיד עזבו את וארשה, כל אחד על אחריותו הוא. מכל השלושים־וכמה חברי הקבוצה הנבחרת פגשתי רק אחד, בינואר 1941, בלבוב. היה זה תאופטיקאי הווארשאי הידוע מולמן איזידור“.

עתה נכנס לביתנו מר בוקסר הצעיר — בעל חנות של חומרי בניין בקובל

הפולנית הלפני-מלחמתית. כבר הנץ השחר, אך לאור המגורות התאספנו כולנו בחדר-האוכל. האורח החדש התבונן סביבו במבט של סודיות וסיפר:

„היום לפני-בוקר ניגש אלי אוקראיני המתגורר בספר סמוך לנהר בוג ואמר לי בסודיות רבה, שמשוהו מתרחש בעבר השני של הבוג. אל דורוהוסק הגיעו כמיות ללא-ספור של זחלי-מים וארטילרית. את כל זה ראה במרעיניו חבר שלו המתעסק בהברחות ויש לו „מהלכים“ במשמר-הגבול הגרמני. יכול אפילו להיות שהוא מרגל, חוסיף וסיפר האוקראיני. הוא היה לקוח קבוע שלי וידיד נאמן, והוא בא במיוחד לקובל, כדי לתביא זאת לידיעתי וכדי שאשמור על ערנות, כי לגרמנים אין להאמין בשום דבר. לסיום סיפר האוקראיני כי בלובוטל אנשים רבים כבר יושבים על המזודות, וכלילות אנשים עומדים על המשמר לפי תורנות.“

אותו לילה האוכלוסיה היהודית בקובל כבר לא ידעה את טעמה הטוב של השינה. השחר לא העיר אותם, אלא העמיד אותם מייד על הרגליים. היום — שבת 20.6.41. אני שוכב ליד החלון ושומע איוושות המגיעות מן הרחוב. כהרף עין אני מוכן ליציאה. לאורך כל הרחוב, לחיכוך שהעין מגעת חבורות אנשים הדגים בעצבנות, כעצבות, ורואים גם ילדים קטנים, עדיין בלבוש לא-מלא, עלי-דם. מאילו חלונות נוצריים מציצים פרצופים איומים מהיכים, אשר בפירוש משתוקקים לדם. מחלון אחד נופלת רמות הקריאה הידועה והמקובלת: „שלכם נגמר“. איש אינו מגיב על זה, והאמירה תלרזה באוויר של בוקר יומי הנפלא.

חזרתי הביתה דרך רחוב ה-3 במאי ובתג'י אל בית המליציה ראיתי שמעמסים עלי-גבי משאית תיקי מיסמכים. כשהגעתי לרחוב הרכבה (קוליקה) ליד בית-המרקחת של הפראזימובסקים ראיתי סכונות מגיעה מכיוון המינור, ובו כמה עשרות אסירים, ובמסכונות שניה קבוצת אנשי מליציה ורובים בידיהם. שתי המסכונות דהרו בכיוון תחנת-הרכבה. לא היו עוד כל ספיקות, שאנו עומדים מול ועוזע איום. ניכחו אנו אובדי עצות ואין לנו שום השפעה עליה. נותר לנו אך ורק לחכות לגורלנו האיום.

ידיעה בלתי-רגילה עברה כהרף-עין את כל העיר: אפשר לקנות בתנוחת (הסובייטיות) מיצרכים בלי כל הגבלה. אך איש כבר אינו צריך את חסד הקניית הבלתי-סוגבלת, כי האגירה כבר מזמן הושלמה. הדבר לא זכה לתשומת-לב ואיש אינו קונט. ת, אריים" משפטים ידיים, וביתר אכזריות ובלעג ממשיכים לקרוא: „שלכם נגמר“.

בימים האחרונים בולט לעין המיספר הגדול של טייסים בעיר. הם ממלאים את מיסבאות הכיתה, החנויות ובתי-הקפה. על פניהם רואים בבירור אותות דאגה וכבוד-משכבה. אני מתבונן בהם וחושב: האם יצליחו לעמוד במבחן הפגישה עם אוכלי-האדם האוויריים? או אולי מוטב שלא יגיע כלל למבחן כזה? לא, כך זה לא יכול להימשך. מבחן כזה חייב להיות: הסרט מסובב בעיני על כל הנתיב וארשה-בוג, והמחזות על הבוג קוראים לנקמה. את הכנופיה המושחתת חייבים במורדם או במאוחר לבער. על העולם מרחפת סכנת של השמדה מוחלטת. הם אינם מכבדים שום קדושים, אף לא את קדושת חיי הילד והתינוק. רק עלידי המוות אפשר להשתחרר מהם. מוות — שלנו או שלהם, כי דרך אחרת אין.

ברחוב היד במאי פגשתי כמה עגלות יד טעונות מזוודות. אותה תמונה האותה הריגשה שלטו בהרבה ערים ועיירות בשנת 1939 הזמורה. נתברר שאלה הם הפליטים הראשונים של קובל, אשר כליכך לא־מומן גרדו על־פני פולין כולה, החליטו והעזו בסעם השניה להיות לפליטים „מחוסרי־בית“. היו אלה אנשים אשר במרעיהם ראו את ההיטלריום, וכעת הספיקה להם שמיעת תפוזמן האיום הבלתי־פרסק: „סלכם נגמר“ — כדי לוותר בר־במקום על הפינת המחטמת לא־מומן ולרוץ לאשר ישאום עניהם. לא נורא היה חוסר־הבית וכל הפרימיטיביות בתנאי־החיים שחיו להם שם. כל מחיר אפשר לשלם כדי רק להציל לפחות את... הילדים.

עגלות־היד הטעונות מזוודות עשו רושם עצום לא רק על תושבי קובל, אלא גם על האוכלוסיה הרוסית, שלא מוזמן באה מברית־המועצות. במשך שעות אחדות עזבו את קובל כ־50 משפחות, שטנו כמה מאות נפשות. היו אלה משפחות יהודיות בלבד, המורכבות מ„פליטים“ מכל חלקיה של פולין.

בערב יום ה־20.6.41 רחובות קובל היו רוחשים אך לא רועשים. נותרה רק יסמה אחת לא מלאה עד למלחמה, אבל אף אחד עדיין לא ידע. על פניהם של הרבה אנשים אפשר היה לראות אי־שקט ואימת, התגוררד כמו בקדחת ואיש לא ידע ממה להתחיל ומה ליוזם. היתה זו תערובת של אנשים בעלי מנטאליות והלך־רוח שונים. אפשר היה לפגוש כאן אנשים מן המערב הרחוק, מאירופה המרכזית ומן המזרח הרחוק. למרות הבדלי התרבות והמנטגים היו אלה כולם יהודים, ובאותו אופן חשו בסכנה כדם יהודי ובלב יהודי.

במצב־רוח זה חזרתי מאוחר בערב הביתה, שם מצאתי „התכנסות“ של אחי מאיר, ד״ר וידרא, האחים בוקסר, אברהם שקולניק, בוס גאליידר, שעה פרידמן, קארט, ד״ר שיץ, לוויין ורבים אחרים. דבר יציאתן של כמה עשרות משפחות באותו יום פעל את שלו.

„לא טוב“, אמר ד״ר וידרא, „אנחנו חייבים להיפרד מכל החפצים האלה“, והורה בידו על הרהיטים, „אבל זה איננו עדיין הגורע ביותר. באיזה אופן נצליח לשלוח טראנספורטים עצומים של אנשים ואפילו אילו מיטענים? בשורה ראשונה את בית־החולים, בית היתומים ובדרך־כלל ילדים, זקנים ונשים. הזמן דוחק וזה כבר לא ישא אופי של מסע אלא של בריחה. ההבדל הוא עצום“.

תפסקתי אותו ואמרתי: „מאוחר עכשיו לדבר על כך. יש רק מוצא אחד — שכל אחד יפעל בעצמו על אחריותו. כל תחבורה תהיה טובה, כדי להתרחק כבר עכשיו מכאן ב־200 ק״מ לפחות. עכשיו קיץ, מזג־האוויר מסייע, ואם יהיה צורך, גברים יכולים גם לצעוד ברגל במשך שבוע ימים. דבר חשוב שצריך תיכף ומיד לעשות הוא לשלוח שישה גברים צעירים וחזקים לקיוב. הם צריכים לשמור בתורנות ליד בית־הנתיבות במשך שבעות אחדים, וכל יוצאי קובל במקרה של איבוד מישהו מהמשפחה יודיע להם. כל תושב של קובל חייב לדעת את הפרט החשוב הזה, וכל משפחה או קבוצה חייבת לנסוע דרך קיוב“.

כולם קיבלו את נקודת־הראות שלי וכעבור שעה מאז בואי, התפזרו הנאספים. נשארו עוד רק שעה פרידמן, בוס גאליידר וד״ר וידרא. באופן בלתי צפוי העלה

אחי מאיר רעיון, שבעזרת עגלות איכרים נוכל לפנות קבוצות גדולות יותר של תושבים. הרעיון נראה לא רע ומייד החלטנו שכבר למחרת נארגן את הדבר ולשלוח את הטראנספורט-מרוצן הראשון. אך התברר שאותו „מחר“ הוא יום א' ובזוהאי לא ירצו האיכרים לנסוע. „מחר עדיין לא תהיה מלחמה“, אמר גאליידר, „העיקר שאנו כבר יודעים מה עלינו לעשות במקרה של כורח“.

קרוב לחצות, כשהם מרוצים מהצעתו של אחי, עזבו שאר הנאספים את ביתנו והלכו להם.

לאחר שינת קצרה, אבל עמוקה, התעוררתי בשעה 5 בבוקר. היה זה יום ראשון, 21 ביוני 1941. אפשר לראות ביום זה גם העתק של ה'1 בספטמבר 1939. יום חופשי מעיסוקים. ברחובות שום תנועה. בוקר יוני נאה להפליא. בשעה תשע אנו אוכלים את ארוחת-הבוקר, ולפתע-פתאום אנו שומעים טירטור ברור ואופייני של מכונות-ירייה באוויר. כולנו רצים החוצה, ולעיינינו מתמלא הגג של הבית שממול חורים ככברה לאורך כמה מטרים. מישו משמיע צעקה חדת: „אלה מטוסים רומניים!“. סמט ברגע זה מגיעה משאית, קופץ ממנה המפקד המתגורר בבית אחי ותוך רבע שעה מעמיס את רכושו יחד עם משפחתו. בתום מיוחד הוא נפרד מעלי, ובמצב-רוח קשה גובל בפאניקה מייצץ לי לעזוב גם-כן את קובל תיכף ומייד.

מטוסים תנים מעל העיר ומסתלקים, ובמקומם מופיעים אחרים. אין הם מפציצים בפצצות אלא רק יורים ממטונות-הירייה שלהם. אחד המטוסים פוזר כמות עצומה של כרחים. רובם התעופפו וגלשו אל מחוץ לעיר, ורק מיספר קטן מהם נפל לא הרחק מביתנו ברחוב ולודוויג-מרסקה. הכרוזים היו מודפסים בשפות האוקראינית, הפולנית והרוסית, ותוכנם היה: „אריים! שעת השיחרור שלכם מן העול היהודי-קומוניסטי הגיעה. בעוד כמה ימים תהיו משוחררים, והמלחמה נגד האויב האיום ביותר של הנצרות תסתיים תוך ארבעת השבועות הקרובים. הענק הבולשביסטי העשוי חרס אינו מייצג שום ערך מבחינה צבאית, והחשוב ביותר, שתצמים המאכלסים את הטריטוריה הרוסית הם אתנו ונגד מדכאים“. הכרוזים מתחילים ומסתיימים ב„הייל היטלר“.

הכרוזים ההיטלריסטיים חוללו הפעם — ולא כמו ב־1939 — פלאות. הם קלעו ונגעו בלבותיהם של ה„אריים“. בא הרגע הנכסף, רגע החשבון עם ה„זיד-קומונה“. משעה 9 בבוקר עד 1 בצהריים חגו המטוסים הגרמניים והרומניים בשמי העיר מבלי שיתרדו. רק לאחר גאומי של מולוטוב במוסקבה בשעה 12 בצהריים, בו קבע ש„האויב הבוגדני התנפל על ארץ הסובייטים“, ניתנו ההוראות המתאימות. מעוררים מאפס-המעשה של הגורמים הצבאיים הסובייטיים, כיסו המטוסים הגרמניים והרומניים את כל רחובות קובל באש נשק אוטומאטי. רק בשעה אחת בדיוק הופעלה הארטילריה האנטי-אווירית הסובייטית. אותו זמן חגו מעל לעיר 12 מטוסי אויב, תוך דקות ספורות וטפלו 3 מטוסים, והשאר נסו במהירות, בבהלה ניכרת, מערבה אל הבוג. מטוס אחד נפל ליד הכפר אובלאפי, השני ליד דזרוזיטש, והשלישי — בסוף רחוב מוגנפולוקה. טייסי שני המטוסים הראשונים התרסקו עם מטוסיהם, רק טייסי של המטוס השלישי הפעילו את מצנחיהם אך נישבו על הקרקע. הם היו לבושים במדי המיליציה הסובייטית. משפט צבאי סובייטי

שהתקיים בו ביום דן אותם לעונש החמור ביותר — מוות ביריה, ובו ביום הוצא פסק־הדין אל הפועל.

המקרה הבלתי־צפוי לחלוטין של הפלת שלושת המטוסים הגרמניים, ברגעים הראשונים כמעט של התגובה הסובייטית לפלישה הגרמנית, עשה רושם עצום על כל האוכלוסיה של העיר קובל, וציינו במיוחד את כושרו של הצבא הסובייטי, פרט לילדים, לא פשט איש בקובל את בגדיו אותו לילה, ועל שינה לא דובר בכלל. למחרת בבוקר מסר קומנדיקאט סובייטי כי שני מטוסים נוספים מאלה שנטלו חלק בהתקפת־האוויר על קובל הופלו מעל לבוג, וכי טייסיהם היו לברשים מדי המליציה הסובייטית.

וס ב', 22 ביוני 1941. החל מעלות השחר נעים המוננים של חיל־רגלים מסונע ברחוב השלושה־במאי בכיוון הפוג ובריסק. תהיילים נראים רדומים, עייפים ממסע ארוך בוודאי, ומלוכלכים כהלכה. מזדקקת בתוך כך תופעה בלתי־רגילה: מולם על המכוניות בלי נשק. תאם בתחנות מסוימות סחוף לקובל יציידו אותם בנשק ואמצעי־לחימה אחרים, את זה איש לא ידע. אבל עובדה אופיינית היתה, שכל אותם ההמונים, אשר מזה שבועיים נהרו בכיוון לבוג, בחזרה לא חזרו. לא היה שום ספק, שחלקים עצומים מהם נפלו בשבי. מבריסק הגיע לקובל עובד־רכבת פולני שהיה עד־ראייה לטבח שובד־הרכבת, שבוצע על־ידי הגרמנים בתחנת בריסק בלילה שבין ה' 21 ביוני ל' 22 ביוני 1941. כפי שנתגלה: בשבת ה' 20.6.41, בשעות אחר־הצהריים, נכנסה לתחנת בריסק רכבת־משא גרמנית. כל הקרונות היו חתומים, וגדושים בגרמנים. השלטונות הסובייטיים קיבלו רכבת זו כפי שקיבלו את כל הטראנספורטים הגרמניים הקודמים. עד־הראייה ראה את מאבקם הנואש של האנשים בכותנות־הלילה, עם הגרמנים החמורים היטב, שבקרי לילי פתאומי עוררו פאניקה בלתי־רגילה. כמה מאות אנשים הרוגים — היוו את סיומת של האפופיית הבריסקאית. שום קרבות לא היו יותר בשום מקום. במשך הימים 23 ו' 24 ביוני לכדו הגרמנים את כל האזרחים „המזרחיים“ (כך ציינו הגרמנים את האזרחים הסובייטיים). חלק מהם חוסל בתוך תמצודה הבריסקאית, והשאר הובלו למחנה בפולין.

הרדיעות על גפילתה המהירה כל־כך של בריסק וחציית הגרמנים את הגבול הסובייט־גרמני לכל אורכו עשו רושם מועזע על אוכלוסיית קובל. בכל־זאת קבעו הפוליטיקאים המקומיים, בזיוחם תחת הרושם של הפלת המטוסים הגרמניים, שבעוד... ימים אחדים יעשה חיל־האוויר של ברית־המועצות את החשבון עם הצבא הגרמני, כך שאדולף בעצמו יכרע על ברכיו ויבקש שלום. בינתיים החל בקובל פיגור לא־מסודר, אבל מלא, של האזרחים ילידי ברית־המועצות. המחזות שלא יישכחו שהתחוללו כאן ברחובות בעת המשלוח לרוסיה של בני משפחות המפקדים ועובדי האדמיניסטרציה המקומית, עשו את השאר. האוכלוסיה היהודית בקובל היתה אובדת־עצות לחלוטין. כל ההתייעצויות והאסיפות על נושא התקרבותה של סכנת המוות, כאילו בכלל לא התקיימו. הגירסות הדמיוניות והשמעויות על תנועת הצבאות הגרמניים הכניסו את הציבור לתוך מצבים מוזרים. אחדים נעשו אדישים לחלוטין לכל אשר התרחש מסביבם, אחרים לעומת־זאת משולתבים וכמעט הגיעו לטירוף וכמו נידונים חיפשו הצלה.

מודעים לכול, לא פעלו דבר כדי לחמוק מן הסכנה — פסיכונה תמונה המשתקת את רצון האדם והמפרקת אותו ברגע אזהרה. כל אחד על אחריותו הוא רוצה להציל עצמו. בבהירות תופס כמה העניין, אך אינו עושה דבר בכיוון זה.

יום ג', 23 ביוני 1941, ורק היום השלישי במלחמה הסובייטית-גרמנית. בקובל היום כמו בכוורת. ברחובות — תמונות לא רגילות. על המדרכות ברחוב הר"צ במאי, מהרחוב הבריסקאי עד לרחוב הרכבת, יושבים וישנים ילדים, נשים, גברים וישישים. אלה הפליטים הראשונים מלובומל. עליהם מונחים ציודות שונים, מזוודות לא גדולות, שמיכות, כרים ואפילו עגלות-ילדים. רובם זרקו את מטענם בדרך. כולם בלי יוצא מהכלל עייפים מאוד ומלוכלכים. נראות מזוודות שנפרמו ומתוכן מבצבצת מלתחה מלוכלכת ולבנים. מזוודות אלה נסחבו בידי בעליהן העייפים למרחק של קילומטרים רבים. לא נותרו בהם עוד כוחות, אך לא אבו לזרוק את קניינם. מסרו לעצמם דרך-חשבון, ששם — במקום אליו הם נמלטים — כותונת, נעליים, שמיכה וכל מיני זוטות יהיו בעיה כל כך גדולה כפי שלא הייתה אף פעם בחייהם עד עכשיו. היום חם. רבים מהם, לאחר מנוחה קצרה ניגשים לבתים הסמוכים ומבקשים רק... מים. לא השלטונות, אף לא האוכלוסיה היהודית, אינם מתעניינים בהם. מאות אנשים ניצבים סביבם ומציגים להם שאלות שונות חדרות, ולבסוף — האם הגרמנים באמת כבר נמצאים בלובומל. הפליטים העייפים עונים באדישות ומבטיחים, שאותו דבר מחכה גם לנו בקובל. „את הכול זרקנו, וכבר פה בקובל אנחנו שובקים מצמאון, ומה יהיה הלאה?" — צועק יהודי מזוקן, כי שהיה בעל מאפיה בלובומל. שום תעמולה, שום נאום, אף לא ראדיו או קונטרס, אפילו לא אישים סוסטבים לא היו מצליחים לפעול מה שפעלו מלים ספורות אלו מפי האופה הפליט המזוקן. אנשים ראו בדמותו כבר את עצמם יחד עם ילדיהם, גופים מצמאון ומעייפות באירוסיו פרשת-דרכים. החלו לשקול „ברצינות" את עניין האוואקאציה לרוסיה. שקלו וניתחו את כל האפשרויות בעד ונגד הפיגור.

מכל המון הפליטים הבהנתי בפניה רחוב המלכה בונק באשה בודדה מתייפחת עם שני ילדים פעוטים ובלי כל מטען. התקרבה אליהם והשתדלתי לקשור אתם שיחה. בצורת עיינות וקשוחה ביקשה האשה שאעזוב אותם במנוחה. אבל ברגע שהודעתי לה שגם אני „פליט" זה כמה שנים מווארשה — נרגעה. כנראה נראתה בי אדם מן ה„מעמד" שלה, תחלה לדבר בקול חסר-מנוחה ועייף: „ביום ראשון בערב עזבתי עם הילדים את ביתי, ובעלי היה צריך לצאת אחרינו לדרך כעבור כמה שעות. אני רוצה לשוב בחזרה. מה יהיה איתנו עכשיו?"

כמה יאוש וטראניות הכילו בתוכן מלים ספורות אלו. לכל האנשים האלה השרויים עכשיו תחת השמים הגלויים והיוקדים צריך היה תיכף-ומיד להושיט עזרה. להיכן בעלמה הסולידאריות היהודית שיצאו לה מוניטין בעולם כולו? איש אינו מקדיש להם את תשומת-הלב הקטנה ביותר. הרגע „מצדיק" אותם. כל אחד עסוק מעל ומעבר עם עצמו בלבד. מקלאי אנירת-המונחה שנרכש בשבועות האחרונים אסור לגרוע שום דבר, כי זה עוד יהיה נורף. לא תמאורעות, לא החוויות של שנת 1939 ולא של עכשיו אין להם שום השפעה על אף אחד. קשה, קשה מאוד להסביר זאת. האם זאת מין אנוכיות פריטית, או פחד, או גם קרש התצלה האחרון?

קובל ערב הכיבוש הגרמני

מצבדברים זה איש אינו יכול לתפוס. ורק בקושי אחדים מביאים דלילים עם מים, קצת לחם, ובכך מסתיימת העזרה בשביל אחיהם. קרה אפילו מקרה מאוד מצער — גנבו אצל פליט אחד, בעת שנתו ברחוב, מזוודה עם בגדים וכספים. „היטלר כבר ישנו, כבר לא צריך לברוח“ — צעק המיסכן כמטורף.

הבורחים מלובומל מנו כ־200 איש. לאחדים מהם היו קרובים ומכרים בקובל, והללו לאחר הליכה מענה ונוראה מלובומל ויתרו על המשך המסע ונשארו בקובל. את ה„פליטה“ בכל־אופן הוסנתי לדירה שלנו. האשה ישנה באי־מנוחה, ולאחר זמן קצר התעוררה בבכי. היא קמה מן המיטה וכמעט בחוסר־הכרה קראה: „אלוהים, היכן בעלי, אבי הילדים שלי?“. התחלנו להרגיע אותה, כשאנו מבטיחים לה שבקרוב יופיע בקובל ואו ביחד יחליטו מה עליהם לעשות.

כדי להפנות אותה מן המחשבה המענה והמציקה התחלתי לשאול אותה פרטים על הבריחה מלובומל. הסיפור שלה היה מבובל, אבל מדויק באשר לתאריכים ואפילו לשעות.

ביום ב' הגרמנים כבר כיסו בירות את לובומל מעלות השחר. פרצה פאניקה יוצאת מן הכלל, ואת האוכלוסיה היהודית אחזה בחלה כואת, שבו ברגע התחילו אחדים לברוח מן העיר ברגל ואחרים על אופניים. מכמה אנשים בדרך שדדו את האופניים, ואחד שגילה התנגדות — נרצח. היה זה המופע האוקראיני הראשון של שוד ורצח של בורחים בלומדים.

מן העיריה החלו האנשים לברוח ביום ב', 22.6.41, בשעה 5 אחר־הצהריים. לאחר כמה שעות של הליכה נעצרו עייפים בשדה ריק ללינת לילה. החלק הגדול נדם, והשאר שמרו ערים וחיו לבוקר. סביב חצות נגלתה לעיניהם פתאום להבה אדירה מצד הבוג. לובומל בערה, מכוסה בברד של פגזי תותחים. העירו מייד את כל הישנים. כמה יללה שאיך־לחארת ובכי של ילדים. במצב זה, כפי שנוצר בלילה בשדה מסוכן, כל הקבוצה עלולה היתה ליפול לאבדון גמור. האויב המשולה בעל הסיסמה „שלכם גמור“, ארב בכל מקום. חרדה אפפת את כל האנשים ולא ידעו ממה להתחיל: לברוח הלאה או לחכות עד שיופיע מישור מלובומל הבורחת. את חומרת הרגע הבין אחד הבורחים מלובומל, שמו רייסמן, ובמיספר מלים מצומצם קרא את כל הקבוצה לשקט, להמשיך של הליכה שקטה ומיידית בכיוון מזרח.

בלכתם הדביק אותם רוכב אופניים אחד, שהביא להם את הידיעה, שהגרמנים כבר בלובומל, וכי יש בעיר הרבה הרוגים ופצועים. בצעדה הלילית באיסדר ובהתשת הכוחות, זרקו אנשים מרוב עייפות את מזוודותיהם ואפילו צוודות יותר קלים. ביום הבא אחר־הצהריים, כלומר ביום 23.6.41, נכנסו לקובל ומרוב עייפות צנחו ממש על המדרכות, על אף השמש הזקדת של יוני.

האשה סיימה את סיפורה, ומיואשת התבוננה מסביב. באותו ערב נמצאה קבוצת הנמלטים מלובומל כרובה הגדול בבית־הנתיבות של קובל ולאחר חצות הלילה עזבה ברכבת־משא לחתנת קינרצי. ד"ר וידרא, ד"ר שץ, קובלסקי, רבין ואנוכי היינו בתחנה. סופקו לנוסעים כמה שקים עם לחם וקנקים וכמות גדולה של פירות. עברו ימים אחדים ואוכלוסיית קובל כמהופנטת עדיין לא וזה ממקומה. כוח, כנראה, היה גורלה. מראה הבורחים הסחוטים מלובומל וכמה רציחות בדרך הביאו

שיתוק גמור לכל יחוסה בכיוון של התגוננות והצלת עצמית. „גם כך נאבד בדרך“ — עברה אמירה מפה לאוזן. אף-על-פי-כן אנשים רבים החלו לארוז. אבל היתה זו כבר אריזה שנבעה ממצבם החולני. „צריך לשבת על החבילות“ — זאת היתה הדיעה הכללית.

ביום 24.6.41 לפנות בוקר ניתן היה לשמוע מרחוק הפגזה של תותחים. את השלטון כולו על הטריטוריה של אוקראינה המערבית ניהלו כבר המפקדות הצבאיות. המשרדים המנהליים והמיליציה היו עסוקים בפינוי חלקי בלתי-מוצלח של חומרים מסוימים ושל האוכלוסיה לידת-המועצות. ובכל זאת הרבה משפחות סובייטיות לא שמחו לגסיעה לרוסיה, ורבות מהן גם נשארו במקום, בקובל. התנהגות זו של התושבים הרוסיים הכריעה גם בגורלות האוכלוסיה היהודית. זה היה גורם מאוד בולט כשמדובר היה על יציאה לסוחר. לשווא היו כל מאמציו. יום 24.6.41 היה יום אוסיני בקובל. קבוצה של „אריים“, שכללה גם אנשים יותר מבוגרים, התנפלה על יהודים עוברים-ישיבים, היכו אותם ושדדו מה שניתן. החוצפה שלהם גברה עד כדי כך, שברחוב הראשי, רחוב הר"3 במאי, הפשיטו בנאדם, ובחיותו ערום היכו אותו עד לאבדן ההכרה. אך הנקמה באה מהר. כחרף עין זינק מכמה עשרות דירות גוער יהודי, תקף את הבריונים, היכה בהם, וחבטיה שכדבר הזה ייעשה אפילו כאשר יבואו הגרמנים. זאת לא היתה הגנה עצמית של יהודים, אלא התקפה אמיצה לב. בו ביום, בהשפעת המקרה הזה, עזבו כמה עשרות משפחות את קובל לכיוון מוהר.

ביום 25 ביוני הגיעו לקובל כמה עשרות אנשים מסאצ'יוב ומסורו, שהם בסר עיניהם ראו את הגרמנים המתקרבים, אך הם עוד הספיקו לברוח. בו ביום עברו דרך קובל אל המערב כמה מאות סכוניות עם חיל-רגלים ממונע וכמה עשרות זחל"מים. לפנות ערב גבר ידי התותחים בדרך-קרב הארטילרי, והרוסיים בחיפוי כמות גדולה יותר של טאנקים הדפו את הגרמנים עד ליאגודין.

הגרמנים נמצאו שוב כמעט על הבוג, לכל רוחב קטע-החזית הזה. בליל 26.6.41 הגיעו על גבי משאיות סובייטיות כמה מאות אנשים מלובומל, מאצ'יוב וטוויסק. הם סיפרו שהגרמנים, במשך יום אחד, המיתו ביריה בכל ישוב שהם כבשו כמה מאות איש ורק צעירים. הציבור הבין ופירש לעצמו עובדה זו בכך, שהגרמנים רואים בגוער היהודי קונצניסטים, וטבע הדברים שעל הדור המבוגר אין הסכנה מאיימת כל-כך.

כבר לא שוסעים את ירי התותחים, אבל האנשים אינם כבר אנשים אלא שקעת עצבים. שום עבודה כבר אינה קיימת וגם לא מחייבת עוד. רק המיליציה ישנה בעיר, אך אינה פועלת, כי היא ארוזה בשליטות וכמעט יושבת על הסכוניות. פאטרולים צבאיים נראים לעתים חכופות ובצפיפות ברחובות. מזמן לזמן הם עוצרים עוברים-ישיבים שמשום-מה אינם נושאים הן בעיניהם ובדקרים את תעודות-הזהות שלהם. אני מהלך ברחוב מוטפולוב, ובניגוד לרצוני הנני עד לעצירה שכזאת. הנעצר מזהה עצמו בעזרת... אקדח, אבל בו ברגע מהדהדת יריה ונופל הנעצר. ולאחר-מכן עוד יריה והלה קסא: „פראבוסלאבי“ מגאליציה הקלורוסית.

קובל ערב הכיבוש הגרמני

השעה אחת בלילה, 27.6.41, דממה, דממה מחרידה, ולעצום עין אי־אפשר. האם נדמה לי, או אמנם אני שומע היטב? שוב דובבים התותחים. אותו הדבר כמו לפני יומיים. החלון פתוח ואני קולט שיחה בדיממת הלילה. מדברים בקול מוגנך, שני אופים העובדים במאפייה בקומת הקרקע: „עכשיו היטלר שוב מדבר ובפעם הזאת הוא יהיה ראש המדברים. אזי נ, היהודים ישנים וכלום אינם שומעים. מוקדמת מדי יהיה שמחתם, ובעד הכאת הבחורים שלנו עוד ידובר אתם“.

המצב בחזית הורע משעה לשעה. אחר הצהריים התקרב קול ירי התותחים כל כך, שיודע־דבר ויהודים תותחנים־לשעבר קבעו שהגרמנים נמצאים פחות מ־15 קילומטרים מקובל בקראווי. בשעה 14.00 בדיוק חלפו כמה מטוסים גרמניים וזרקו מעל לעיר כמות עצומה של כרוזים בשפות: אוקראינית, פולנית ורוסית. תוכן הכרוזים הוקדש בחלקו הגדול ליהדות ה... „בינלאומית“. עידוד מאין כמוהו למרצחים, האורבים כבר לאוכלוסיה היהודית החפה מפשע וחסרת־הטגן לביצוע הפשעים האיומים ביותר.

מפתיעה ופשוט לא־מובנת היתה שתיקת ההגנה הנגד־מטוסית. בתכניותיה ובחשיבותיה של ההתנגדה הצבאית של קטע־חזית זה נחשבה קובל, כנראה, כאבודה. התותחים הנגד־מטוסיים כבר עזבו את קובל. הפינוי לא הרביק את המגמה, וחומרים רבים, סחורות וסוג אחר של רכוש נותרו בשלימותם בקובל.

מהלומתה של הפלוגה הגרמנית במיגור הזה היתה כלי־כך חזקה עד שהדפה את היריב עד לקובל עצמה. לפנות ערב כבר הציפה הארטילריה הגרמנית את העיר בברד פגזי־תותחים מקאליבר כבד ביותר. בחלקים שונים של העיר פרצו שריפות גוראות. בערה סחנת־הקמח של הארמאריק והרבה בנייני־מגורים. נהרגו כמה עשרות אנשים, ופצועים היו למעלה ממאה. בשעות הערב כבר נשמע בבידוד טירטורן של מכונות־הירייה. בסביבות חצות הלילה נכנסו העירה יהודות סובייטיות מצד רחוב ולודזימרסקה ובוֹי־סקה. שעתיים ארכה הנסיגה של צבאות החזית דרך קובל. בסוף, ברעש גדול, עברו כמה עשרות וחל־מים ולרבים מהם היו מחוברים תותחים אחרים. וחל־מים רבים, בשל קילקול ואולי מחמת חוסר דלק, נשארו חקוצים ברחובות. ברגע מסוים נפתחה הפגזה ארטילרית איומה ונדמה היה שהעיר נתונה להשמדה מלאה. שעות איומות ומחרדות התמשכו כל הלילה וחלקו של הבוקר. מפליא היה שאף כי ההפגזה לא נפסקה, בכל זאת לא נפל אף פגז על העיר. כפי שנתברר אחר־כך, פגזה הארטילריה הגרמנית במחסן תחמושת תותחים, בבאנקרי, שמש ליד קובל. הפגזים המשיכו להתפוצץ כל הלילה בתכיפות כה גדולה, עד שנתקבל הרושם שסוללות תותחים רבות־מספור יורות אש סדירה.

גורלה של האוכלוסיה היהודית בקובל כבר נחרץ. משעה 6 עד 9 בבוקר היתה העיר הפקר. לפתע פתאום ויעזעה את העיר התפוצצות איומה; תבלן סובייטי. ברגע האחרון, פוצץ את הגשר על נחל טוריה, ומצא שם את מותו. תפיסת העיר על־ידי הגרמנים בוצעה באופן שכבר נוסה במלחמת שנת 1939. כמו אז בחוצות וארשת, תופיעו גם כאן בקובל הגרמנים הראשונים כשהם רכובים על גבי אופנועים. בדיוק בשעה 11 נכנס העירה „טייגר“ מכוסה בדגל אדום. אחר הופיע טאנק ועל צריחו שכב צלף עם רובה מכונן מורחה. מאחורי הטאנק צעדה יחידה

נבחרת של חיל רגלים — גבוהי־קומה, בשרוולים הפותים, בכתנות לבנות, וצלבי־הקרס על החזה.
האוכלוסיה ה„ארית“ קיבלה אותם בתשואות ספונטאניות ובקריאות: „הייל היטלר!“.

דרך קובל צעד יחסית מיספר לא גדול של צבא גרמני, ואנשים לא יכלו לכלוא את השתוממותם על כך שמפני קומץ כוח של גרמנים נסוג המון רב כוח של רוסים. לאיש לא היה עדיין מושג על הטאקטיקה החדשה שבדרך־הלחימה הגרמנית. כוחות צבא גדולים עקפו את העיר מהצדדים ונעו הרחק קדימה, כך שביום אחד נכבשו קובל, הוטובי ורוזישצ'יה. היה זה ביום 28.6.41 כשנכבשה קובל לאחר ימים אחדים של קרב בלבד. עתה ציפתה לגדולה המהירה.

(מפורלנית: אשר שופמן)

IN THIS ISSUE

At the head of this issue (No. 17) there is an essay by Abba Kouner. The contents were the subject of an address given at the meeting of the executive committee and members of Hakibbutz Haartzi Hashomer Hatzair held at Kibbutz Ha'ogen in June '73 to commemorate the 30th anniversary of the uprisal of the ghetto.

Under this head we print:

The diary of a Lithuanian doctress, Helena Kotergeine. Her notes reflect a noble spirit, a gentile friend of Jews, who gives vent to the terrible shock she experienced as witness of the situation of Jews and their fate in the Ghetto of Kovno under Nazi occupation. Kotergeine describes in extenso the part both Lithuanians and Germans took in the pogroms and the murders she witnessed even before the ghetto had been established. When the Jews were shut up in the ghetto, contacts were cut off increasingly, but Kotergeine's thoughts kept wandering to her Jewish friends and in her writings, events within that pent-up community are reverberating.

Parts of this diary were published, in 1968, in the Soviet periodical *Drushba Narodov* (Friendship between nations). The full text of the chapters printed there has been translated here. Dr. Benjamin Blodz, a veteran physician of Kovno, who lives in Israel and who knew Dr. Kotergeine well, has written an introduction and some explanatory remarks.

M. Pomerantz, who took part in the Polish campaign in September 1939, describes his Odyssey, how he reached the town of Kowel, that was annexed by the Russians, and the situation as it developed there to the time of the German invasion in June '41. The chapter printed here is part of a voluminous manuscript, dealing with the experience of the author throughout the war and the holocaust.

We bring in this issue the first part of a comprehensive research by Yoss Gelber on "Policy and the 'Transfer' agreement", signed by Jewish representatives and the Nazi authorities in 1933. The research deals with all aspects of this agreement; with the arguments and the heated controversy aroused by the agreement in the various Jewish communities as well as with German interests and hesitations. The "Transfer" was a much-discussed